

ДОСЛІДЖЕННЯ ФЕНОМЕНУ СОЦІАЛІЗАЦІЇ В НАУКОВИХ КОНЦЕПЦІЯХ РОЗВИТКУ ОСОБИСТОСТІ

Рюль Вікторія Олександрівна,
м.Ужгород

В статті досліджується феномен соціалізації в наукових концепціях розвитку особистості. Проводиться аналіз філософських, соціологічних, соціально-психологічних, соціально-педагогічних наукових концепцій на предмет вивчення соціалізації як феномену. В даній статті було виділено два основних підходи до дослідження соціалізації: в рамках суб'єктно-об'єктного підходу – особистості відводиться роль об'єкта по відношенню до суспільства; в рамках суб'єктно-суб'єктного підходу – особистість розглядається як активний суб'єкт процесу соціалізації.

Ключові слова: соціалізація, інтерналізація, індивідуальність, адаптація, соціальна роль, ідентичність.

Для осмислення теоретичної бази вивчення явищ соціалізації в історії різних наук ми повинні спершу торкнутися окремих філософських концепцій, адже саме в філософії слід шукати джерела категорійного обґрунтування соціологічних, психологічних та інших понять, побудови їхніх систем. Далі, зважаючи на міждисциплінарний статус категорії соціалізації, ми послідовно проаналізуємо класичні теорії, які розвивалися на методологічних основах різних наукових дисциплін – соціології, психології, соціальної психології, соціальної педагогіки. Об'єктом дослідження даної статті є соціалізація в різних наукових концепціях.

Метою статті є проаналізувати різні наукові концепції, які теоретично досліджували феномен соціалізації.

Основним завданням даної статті є аналіз теоретичної бази дослідження феномену соціалізації (філософських, соціологічних, психологічних, соціально-психологічних, соціально-педагогічних та ін. наукових теорій та концепцій).

Аналіз теоретичної бази соціалізації в різних науках почнемо з соціології. Першою соціологічною концепцією соціалізації була позитивістська концепція французького соціолога Е.Дюркгейма, який вважав суспільство суб'єктом соціалізації, надіндивідуальним буттям, існування якого не залежить від дій окремих індивідів і яке формує їх за своїм взірцем; об'єднуючись у групи, люди підкоряються нормам колективної свідомості. Соціалізацію дослідник визначив як сукупність процесів, завдяки яким відбувається розвиток атитюдів, бажань і форм поведінки індивіда, узгоджених із вимогами суспільства і схвалюваних ним. У більш широкому розумінні соціалізація для Дюркгейма – це засіб відтворення суспільством умов свого існування, а освіта – методично організована соціалізація; Дюркгейм був одним із перших дослідників, хто чітко відокремив поняття освіти та соціалізації. Поняттю соціалізації Дюркгейм надавав ще один смисл: спосіб перетворення індивідуалістичного суспільства на колективістське шляхом залучення індивідів до колективної свідомості, що гарантує однорідність і цілісність суспільства. Процес такого перетворення він назвав прогресуючою соціалізацією, яка повинна забезпечити в усьому світі органічну солідарність на засадах морального соціалістичного ідеалу [6].

Засновник формальної соціології, досить суперечливий німецький соціолог Г.Зіммерль цікавився проблемами соціалізації та індивідуалізації; соціалізація в його трактовці є водночас складовою процесів як розширення групи, так і розвитку індивідуальності. Прогресуюча соціалізація завжди перебуває у природному та внутрішньо необхідному відношенні до прогресуючої індивідуалізації [7, с.330-348]. На думку Ф.Тенбрука, оригінальність підходу Зіммерля до соціалізації з точки зору структурного функціоналізму, в рамках якого нас найбільше цікавлять ідеї Т.Парсонса, полягає у трактовці ролей не як засобів соціалізації та соціального контролю, а як вторинних утворень, функція яких визначається індивідуально обумовленим змістом, культурним матеріалом, який привноситься в ролі особистістю [13, с.138].

Американський соціолог ХХ ст. Т.Парсонс, представник соціологічної школи структурно-функціонального аналізу, характеризував соціалізацію як один із складників процесу соціальної інтеграції, що належить до її мотиваційного боку, як динамічний процес, пов'язаний зі структурною організацією суспільства, як один із засобів підтримання соціальної рівноваги, поряд із соціальним контролем. Для дитини на перший план у соціалізації виходить інтерналізація суспільної культури, освоєння реквізиту орієнтацій для подальшого задовільного функціонування в певних соціальних ролях [13, с.115].

На думку вченого, пристосування як головний чинник соціалізації покликаний сублімувати конфлікти між особистістю та суспільством, а отже, уникнути відхилень у поведінці. Оскільки індивід діє в суспільстві як у системі колективів, він повинен інтерналізувати цільові структури колективної життєдіяльності і мотивацію до діяльності, як мінімум лояльної стосовно колективних інтересів; отже, соціалізація відбувається шляхом інтерналізації цих мотиваційних структур на основі ідентифікації індивіда з фігурами, які отримали назву "значимих інших", представників референтної групи суб'єкта соціалізації. У процесі інтерналізації зовнішні санкції переходять на внутрішній рівень, отримуючи внутрішній контроль. Інтерналізація належить до структури особистості так само як інституціоналізація (становлення соціальних інститутів) – до структури соціальних систем [13, с.124-129]. Процес соціалізації, за Парсонсом, триває все життя і проходить декілька етапів: початковий (первинна соціалізація дитини в сім'ї), середній (навчання у школі) і завершальний (соціалізація дорослої людини). Парсонс виокремлював також первинну, яка відбувається в неформальному оточенні, передусім у сім'ї, і вторинну соціалізацію, що здійснюється на інституціалізованому рівні. З точки зору конструювання суспільства його легітимізація є наслідком втілення інтерналізованих норм і правил у форми індивідуальної поведінки [7, с.318-339]. Отже, для Парсонса було характерним інтегральне розуміння соціалізації як синхронного відтворення та взаємного опосередкування особистості й суспільства, як особливої функції загального культурного буття.

Теорія Парсонса заклала підвалини розвитку моделі рольового тренінгу як однієї з моделей соціалізації. Крім того, вона відіграла значну роль у розбудові рольової концепції особистості (теорії ролей), яка розглядатиметься нижче у зв'язку з аналізом теорій особистості та її структури. З іншого боку, сьогоденні теорія Парсонса переглядається і доповнюється в рамках сучасної інтерпретаційної парадигми.

Рольовий підхід до соціалізації поділяє також уже згаданий нами Н.Смелзер. В його концепції метою соціалізації є сприяння інтеракції індивідів на основі соціальних ролей і забезпечення цілісності суспільства. Вона зумовлена трьома чинниками: очікуваннями, змінами в поведінці і прагненням до конформізму, яке пояснюється біологічними та культурними обмеженнями. Зміст соціалізації полягає у формуванні в індивіда інтелектуальних, соціальних і фізичних навичок, необхідних для виконання соціальних ролей, а її процес відбувається в ході обопільно активної взаємодії з оточенням, наслідком чого є засвоєння і зміна форм поведінки. Соціалізація дитини, за Смелзером, проходить три стадії: копіювання поведінки дорослих, ігрову стадію, на якій уперше усвідомлюється власна поведінка як виконання ролі, і стадію ігрових ігор, на якій дитина усвідомлює, що від неї очікують оточуючі. [15, с.94-100].

Далі розглянемо соціологічні теорії другої половини ХХ ст. З визначення автора концепції структуралізації Е.Гіденса соціалізації як процесу, в ході якого безпорадна дитина поступово перетворюється на розумну істоту, що має самосвідомість і розуміє сутність культури, в якій народилася, на перший погляд

впливає схожість такого погляду з ідеями в рамках соціалізаційної моделі інкультурації, про яку мова піде нижче. Але Гіденс не вважав соціалізацію різновидом культурного програмування з пасивним прийняттям культурного надбання, натомість, підкреслював він, існують ключові аспекти соціалізації для більшості людей в усіх культурах. Загалом концепцію Гіденса витримано в рамках соціологічного знання, хоча ці рамки в нього дуже широкі. Формування соціальних реакцій дітей на ранніх етапах відбувається від самостійних ігор через паралельні дії, асоціативні ігри до кооперативних ігор у віці біля чотирьох років [4, с.69-77].

Німецький соціолог франкфуртської школи Ю.Хабермас, представник теорії соціальної комунікації та критичної теорії соціалізації, вважав метою соціалізації самовідтворення особистості як вираження дійсності її буття; рушії соціалізації особистість повинна знаходити в самій собі, прагнучи розвинути в собі такі риси, які допомагають пристосуватися до інших. Соціалізація охоплює лише частину особистості, тоді як інша частина дистанціюється і критично ставиться до соціального середовища, яке заважає самоствердженню особистості. Подібні позиції відрізняють також представників теорії емансипуючої соціалізації, зокрема В.Орбана [17, с.51]. Як бачимо, ці теорії повністю протилежні теоріям, що розбудовувалися в рамках структурно-функціонального аналізу, особливо підходам Т.Парсонса. В їхніх рамках соціалізація майже повністю виключається з процесу соціального виховання й замінюється самовихованням.

Польський соціолог ХХ ст. П.Штомпка розглядав процеси соціалізації в рамках своєї теорії соціального становлення, на рівні соціальних спільностей та соціальних індивідуальностей. Метою соціалізації в умовах кризи ідей соціального прогресу є формування інноваційної (новаторської) особистості, для якої на перший план виходить мотивація досягнень [11, с.267-303].

В рамках феноменологічної соціології знання розроблено теорію соціалізації П.Бергера і Т.Лукмана. Згідно з нею, кожен індивід і суспільство в цілому водночас проходять процеси екстерналізації (проекції індивідуальних значень на навколишній світ і перетворення останнього), об'єктивації (усвідомлення навколишнього світу як об'єктивного) та інтерналізації (усвідомлення навколишнього світу як суб'єктивно значимого). Інтерналізація виступає відправним пунктом соціалізації, вона включає осягнення об'єктивних фактів як суб'єктивних процесів, які відбуваються з іншими, завдяки чому факти набувають суб'єктивного значення і для суб'єкта осягнення. Індивід осягає взаємну послідовність ситуацій, а не лише визначення один одного у спільних ситуаціях, що призводить до постійної безперервної взаємної ідентифікації, а також до виникнення взаємних мотивацій на майбутнє. На такому рівні інтеракції людина стає членом суспільства, а онтогенетичний процес, за допомогою якого це відбувається, тобто послідовне входження індивіда в об'єктивний суспільний світ, і являє собою сутність соціалізації [1, с.102-212]. Як і Т.Парсонс, Бергер і Лукман виділяли первинну і вторинну соціалізацію; первинна соціалізація (дитини) не має проблем з ідентифікацією, оскільки не має вибору значимих інших, вторинна відбиває трансформацію особистості у більш пізній період від процесу засвоєння елементарних соціальних навичок – це набуття специфічно рольового знання, коли ролі прямо чи опосередковано пов'язані з розподілом праці [1, с.225].

П.Бурд'є, автор теорії символічних впливів, уявляв соціалізацію та адаптацію як поля прикладення людських зусиль, що складаються із взаємовіднесених позицій, які, у свою чергу, являють собою багатовимірну систему координат, значення яких корелюють із відповідними перемінними. В якості перемінних виступають різні види соціального, символічного, економічного чи іншого капіталу; поєднання різних комбінацій впливових сил у різних полях створює топологію особистісного соціального простору. В кожному полі агенти борються за певними правилами гри з різною силою з метою оволодіти специфічними вигодами. Позиція кожного агента в соціальному просторі визначається його позиціями в різних полях, тобто в розподілі влади, активованої в кожному окремому полі [2, с.56-60].

Не менш важливими є теорії, в яких соціалізація роз-

глядається значною мірою з психологічної та соціально-психологічної точок зору. В рамках психології цей феномен розглядали представники психологічного еволюціонізму Л.Орді і Ф.Г.Гіддінгс, які прагнули виявити психологічні чинники розвитку людства як частини космічної еволюції, що носить цілеспрямований характер і залежить від первинних біологічних чинників, які стають соціальними, оскільки уможливають свідому взаємодію людей. Гіддінгс розглядав соціалізацію як сплав різних елементів різноманітного населення в однорідний тип; на цей процес впливають два основних типи сил – вольовий процес і сили штучного відбору для свідомого вибору. Основою його диспозиційного підходу є формування особистісних рис і характеристик, які забезпечують нормативне функціонування індивіда; адекватна соціальній ситуації успішність залежить від особистісних установок (атитюдів) [4].

Розгляд соціалізації із соціально-психологічної точки зору розпочався ще з виникненням "психології мас" (або групової психології) у Франції у другій половині ХІХ ст. (Г.Тард, Г.Лебон, С.Сигеле) і теорії інстинктів соціальної поведінки англо-американського соціолога і психолога В.Мак-Дугала (кінець ХІХ - початок ХХ століть). Перша концепція репрезентувала колективістський підхід до розв'язання соціально-психологічних проблем, друга – індивідуалістський [10]. Французький соціолог другої половини ХІХ ст., один із фундаторів соціальної психології Г.Тард використовував термін "соціалізація" для позначення процесу входження індивіда до нації, суспільства шляхом наслідування як універсального засобу; він уперше описав процес інтерналізації норм через соціальну взаємодію [7, с.239].

Символічний інтеракціонізм спирається перш за все на соціологічні, а не психологічні джерела соціальної психології, тому більше уваги приділяє проблемам комунікації за допомогою символів і мови, рольової поведінки особистості, норм і настанов як регуляторів соціальної взаємодії. Він вивчає ставлення суспільства до самого себе як до процесу символічних комунікацій між соціальними діями. У світлі наших наукових пошуків особливого значення набуває теорія вже згаданого нами американського соціального психолога Дж.Г.Міда (правомірність традиційного віднесення цієї теорії до символічного інтеракціонізму не входить в предмет нашого дослідження), який вивчав насамперед процеси соціалізації дітей, набуття ними соціального досвіду, засвоєння норм поведінки того кола людей, до якого вони належать. [12].

Американський соціолог і психолог Ч.-Х. Кулі розробив теорію, за якою людина набуває свого "Я", уявляючи, як вона сприймається іншими, тобто через образ дзеркального відбиття. "Я" складається з трьох компонентів: як сприймають особистість інші; як вони реагують на те, що сприймають; як відповідає на цю реакцію особистість. Якщо людина в суспільстві – це лише суспільство в людині, то природно, що почуття людини – це насамперед соціальні почуття, що виникли внаслідок спілкування з іншими. Кулі першим запропонував використовувати поняття комунікації, трактуючи його як механізм існування й розвитку людських відносин; у процесі комунікації формується власне "Я" як сума дзеркальних "Я". Він також увів у науковий обіг поняття первинної групи, яку характеризують тісні безпосередні зв'язки і співробітництво; вони первинні, оскільки складають підвалини для формування соціальної природи та ідеалів індивіда. Саме первинні групи з інтимними, неформальними міжособистісними стосунками, хоча й з ознаками диференціювання та змагання, відіграють вирішальну роль у соціалізації [9].

Загалом з точки зору представників символічного інтеракціонізму сутність соціалізації полягає в засвоєнні експектацій рольової поведінки. З аналізу теорій Міда і Кулі випливає, що саме вони вперше заклали підвалини для розгляду особистості не лише як об'єкта, а і як активного суб'єкта соціалізації, який самореалізується в суспільстві (пізніше цю ідею розвинули У.Томас, Ф.Знанецький та інші). На цих теоріях переважно будується й модель соціалізації як міжособистісного спілкування, яка висуває на перший план груповий вплив на особистість через таке спілкування, що відбувається за об'єктивними законами, закріпленими в системі соціальних ролей. Дану модель

сучасні вчені називають "Я-теорією" або теорією дзеркального "Я", відповідно до термінології Кулі. Соціалізація особистості, згідно з цією моделлю, відбувається в безлічі інтеракцій індивідів з оточуючим світом. Через ці інтеракції людина привчається дивитися на себе очима інших, а отже, розуміти поведінку інших людей [9, с.133]. Значення цієї моделі у вивченні сучасних соціалізаційних процесів уявляється нам актуальним з огляду на важливість такого механізму оволодіння соціальним досвідом як інтенсивні інтеракції дітей і підлітків з основними агентами соціалізації.

Біхевіоризм визначив основні напрями розвитку американської психології XX ст. Він оголосив головним предметом психології рухові поведінкові реакції як об'єктивний феномен, що має досліджуватися експериментально, а не шляхом інтроспекції. З точки зору біхевіоризму (Е.Торндайк, Дж.Уотсон та інші) природа інтелекту та його функцій повною мірою залежить від поведінкових реакцій, а не від свідомості; особистість в усіх проявах формується навколишнім середовищем і є продуктом власної теорії навчання соціальним діям, яке відбувається через спостереження за поведінкою інших осіб та його наслідування за значущими моделями [5, с.93-94].

Необіхевіоризм доповнив теорії класичного біхевіоризму категоріями мотиву, образу, психосоціальних відносин тощо. Основну теоретичну базу необіхевіоризму склали концепції когнітивного біхевіоризму Е.Толмена, гіпотетико-дедуктивного біхевіоризму К.Халла, оперантного біхевіоризму Б.Ф.Скінера. Теорія оперантного навчання американського психолога XX ст. Скінера основним предметом дослідження проголосила процес керування поведінкою, для чого необхідно виробити технологію поведінки [16].

Біхевіористичні та необіхевіористичні теорії, засновані на формулі "стимул – реакція", сприяли поширенню моделі "соціального навчання" як однієї з теоретичних моделей соціалізації особистості. Під соціалізацією в ній розуміється модифікація поведінки людини шляхом дозування стимулів, тобто дотримання визначених пропорцій заохочення і покарання для одержання такої реакції на стимул, яка забезпечить соціально прийнятну поведінку людини.

Важливим елементом теоретичної бази вивчення будьяких процесів соціалізації є психоаналітична теорія особистості З.Фрейда. Основні її аспекти ми розглянемо нижче, у зв'язку з дослідженням теоретичної бази вивчення структури особистості, а зараз окреслимо погляди Фрейда на процес розвитку особистості. При цьому варто оговоритися, що хоча погляди ці лежать у суто психологічній площині, ми аналізуємо їх у контексті теоретичної бази соціальної психології, оскільки, по-перше, ідеї Фрейда варто співвідносити з ідеями дослідників, що розглядалися вище, по-друге, чимало його послідовників і критиків вводили до своїх концепцій соціальні складові.

Фрейд розглядав розвиток особистості з точки зору зміни засобів задоволення лібідо, і з цієї точки зору її розвиток триває від народження до підліткового віку. Спираючись на теорію Фрейда, американські вчені Г.Хартман і пізніше Д.Віннікот вивчали процес людського розвитку з позицій розмежування впливу на цей процес вроджених фізичних чинників і набутого через взаємодію з оточенням досвіду [5, с.28]. Слід зазначити, що на сучасному етапі теорія Фрейда багатьма дослідниками піддається критичному переосмисленню. Наприклад, В.Франкл звернув увагу на те, що неприпустимо зводити розвиток особистості лише до задоволення лібідо, адже більш головним є пошук смислу власного життя [17]; непринятною також є думка про те, що справжні задоволення людини лежать лише в тілесному плані.

На наш погляд, основною моделлю, джерелом якої виступає теорія психоаналізу Фрейда, є розуміння соціалізації як розвитку особистісного контролю. Оскільки людини притаманні уроджені несвідомі інстинкти, вона по суті від народження є асоціальною, тому соціалізація носить конфліктний характер і вимагає як особистісного, так і суспільного контролю; її сутність вбачається у поєднанні психоаналітичної гарантії з адекватністю контролю. Аналіз цієї моделі, однак, дає підстави стверджу-

вати, що вона спирається переважно на соціальні санкції, які зорієнтовані на придушення негативних і підтримку суспільно корисних рефлексів і значною мірою підмінюють собою процес виховання.

Представниця неофрейдизму, авторка теорії культурно-філософської психопатології К.Хорні ввела в науковий обіг поняття корінної тривоги, пов'язаної з відчуттям розпаду та безпорадності людини, і в першу чергу дитини, якій протистоять ворожі природні та соціальні сили. З розпадом стійкої системи загальноприйнятих цінностей кожна соціальна роль примушує особистість грати в різних ціннісних системах, постійно змінюючи соціальні маски, що порушує її нормативну структуру і викривляє зміст соціалізації [5].

Серед усіх теорій психоаналізу найбільш соціально орієнтованою є теорія гуманістичного психоаналізу Е.Фромма. Соціальне оточення, на думку Фромма, – найважливіший чинник загального розвитку особистості. Людські потреби еволюціонують разом із людиною, а різні соціальні системи впливають на їхнє зовнішнє вираження. Особистість – продукт динамічної взаємодії вроджених потреб і тиску соціальних норм, її слід розглядати через взаємні впливи з культурою і соціальними процесами. Рушійними силами розвитку особистості є дві вроджені несвідомі потреби, що перебувають у стані антагонізму, – в укоріненні (прагнення до суспільства, до "свободи задля когось") та в індивідуалізації (прагнення до ізоляції, до "свободи від усього"). Примирити їх може лише любов як активна зацікавленість у житті й досягнення міжособистісного єднання, але насправді більшість людських союзів належать до симбіотичних, вони спираються на підкорення, панування, конформізм або деструктивізм [5, с.89; 100]. Важливо також, що Фромм розрізняє статичну і динамічну адаптацію: під статичною адаптацією він розумів пристосування, за якого набуваються нові звички, але характер людини залишається незмінним, під динамічною – пристосування, яке стимулює зміну характеру, викликає нові потяги і тривоги [7].

На відміну від біхевіоризму когнітивізм сприймає людину як активну особистість, характер реакцій якої на зовнішні подразники визначається передусім когнітивною інтерпретацією, що залежить від знань людини про себе й конкретної життєвої ситуації. Згідно з теорією американського психолога Дж. Роттера, сприйняття людиною своєї поведінки залежить передусім від специфічних рис її особистості; різні інтерпретації залежать від того, зовнішніми чи внутрішніми обставинами пояснює людина свої вчинки. В першому випадку має місце екстернальний локус контролю особистості, у другому – інтернальний. Кожен індивід посідає певну позицію на континуумі, утвореному цими полярними типами локусу контролю [3, с.96].

Соціальна психологія нового гуманізму певною мірою спирається на екзистенціалістські ідеї, проте переробляє їх на етичних та інших засадах. Значний вплив на формування сучасних концепцій соціалізації справили праці швейцарського психолога XX ст. Ж.Піаже, фундатора генетичної психології та автора теорії розвитку пізнання, яке, на думку вченого, завжди залежить від панівних структур мислення. Розвиток у цьому розумінні визначається як зміна домінуючих структур мислення, а соціалізація – як когнітивний розвиток особистості. Весь процес соціалізації, за твердженням Піаже, пов'язаний із виробленням типових соціальних реакцій і форм активності, яке забезпечує майбутню взаємодію і взаєморозуміння в суспільстві [14]. Кожна нова стадія, згідно з цією теорією, починається з набуття нової когнітивної здібності, яка потім закріплюється та інтегрується, закладаючи підвалини для нових надбань. Послідовники Піаже довели, що період структурної дисгармонії, характерний для вступу в нову фазу, зазвичай супроводжується підвищеною емоційною уразливістю [14, с. 38]. Загалом із теорії Піаже випливає, що розвиток дитячого інтелекту полягає в подоланні егоцентризму й переході через децентрацію до об'єктивної позиції по відношенню до себе і зовнішнього світу.

Когнітивно-генетична теорія морального розвитку американського психолога Л.Колберга доповнила теорію пізнання Піаже. За Колбергом, перехід від однієї стадії соціалізації до

наступної спирається не лише на результати розвитку когнітивних навичок, але й на здатність до розуміння (пізнання) та емпатії почуттям інших, що й розвиває пізнавальні здібності. Моральний розвиток забезпечується самокеруванням і саморегулюванням поведінки у процесі взаємодії із соціальним середовищем, інструментом чого слугує моральне самопізнання у структурі соціального досвіду. Колберг виокремив три рівні спонукань: на першому поведінка визначається фізичними наслідками, на другому – груповими нормами, на третьому – принципами, що мають значення і застосовуються незалежно від авторитету групи людей, які перебувають при владі (справедливість, взаємодопомога, повага людської гідності тощо) [8, с.169].

На теоріях Піаже та Колберга ґрунтується когнітивна модель соціалізації, яка передбачає, що поведінка особистості детермінована її знаннями, сукупність яких утворює в її свідомості образ навколишнього світу. Цей образ керує поведінкою людей. Головним аспектом соціалізації індивіда виступає процес навчання мислення, розвитку пізнавальних, моральних та емоційних структур особистості.

Альтернативу біхевіоризму та психоаналізу складають теорії гуманістичного напрямку персонології. До них належить казуально-генетична психологічна теорія американського психолога А.Маслоу. Згідно з нею, людина постійно перебуває у процесі становлення, в ній від народження закладені потенційні можливості для самовдосконалення, а руйнівні сили пояснюються фрустрацією, несприятливими зовнішніми обставинами. Творчість – невід’ємна риса кожної особистості, але в сучасних умовах набуття освіти й "окультурювання" здібність до творчості зникає, а природні відмінності людей нівелюються. Якщо ж цю здібність збережено, соціальні труднощі майже не впливають на розвиток особистості. Маслоу розробив відому ієрархічну систему (піраміду) потреб особистості, що визначають спрямованість її мотиваційних процесів: у фундамент піраміди він поклав фізіологічні потреби, над якими розташовуються потреби безпеки та групового визнання, приналежності й любові, які допомагають набутти власне *alter-ego*, самоповаги, саморозвитку і само актуалізації. У процесі соціалізації задоволені потреби певного рівня втрачають актуальність, і особистість переходить на більш високий рівень потреб [11, с.30].

Центральна теза феноменологічної теорії особистості (в рамках персонології) американського психолога К. Роджерса проголошує необхідність розуміння поведінки особистості в термінах її суб’єктивних переживань з огляду на прагнення до самовдосконалення. Мотивація соціальної поведінки зосереджується на тенденції актуалізації, самозбереження, самоінтенсифікації. "Я-концепція" – важливий персонологічний конструкт, розвиток якого залежить від безумовної позитивної уваги. Цей ґештальт (у термінології Роджерса) складається зі сприйняття "Я", взаємовідносин "Я" з іншими людьми й різними аспектами життя, із цінностей, що формуються, виходячи з цього сприйняття. Вже з дитинства структура "Я" формується через взаємодію з оточенням, дитина поступово набуває соціальної сприйнятливості, розвиває когнітивні й перцептивні здібності, її "Я-концепція" диференціюється та ускладнюється. Отже, виходячи з теорії Роджерса, зміст "Я-концепції" особистості залежить від умов її соціалізації.

Теорії Маслоу та Роджерса в ряді інших справили важливий вплив на розбудову когнітивної моделі соціалізації, про яку йшлося вище. ґрунтуючись на ідеї поступової самоактуалізації особистості, вони припускали, що її природні внутрішні сили здатні самостійно реалізувати соціалізацію індивіда, а агенти, інститути й чинники соціалізації повинні насамперед не стояти цим силам на заваді. На наш погляд, ці теорії, як і когнітивна модель соціалізації загалом, у наш час не отримують належної оцінки й мало застосовуються на практиці; між тим, абстрактний образ світу, збудований у дитинстві, може більшою мірою відповідати психічним якість індивіда, ніж вплив традиційних агентів соціалізації, а спирання на природні внутрішні сили може звести до мінімуму маніпулювання свідомістю та викривлення уявлення про систему соціальних ролей.

В рамках концепції безперервної адаптивної соціалізації еволюційний підхід до виділення її етапів продемонстрував, застосовуючи власний епігенетичний принцип, американський соціальний психолог ХХ ст. Е.Еріксон. Він розумів соціалізацію і як індивідуальний, і як колективний процес, який багато в чому відбувається через дію механізмів ідентифікації індивіда з групою, народом, суспільством. Ідентичність вказує на причетність особистості до унікальних цінностей народу, породжених його унікальною історією, але це лише одне з понять більш широкої концепції життєвого циклу людини, згідно з якою соціалізація є послідовним процесом розгортання особистості через відомі фазоспецифічні психосоціальні кризи [18].

Американський соціолог та етнопсихолог М.Мід, головним предметом досліджень якої був світ дитинства, найголовнішим у соціалізації вбачала залучення до культури; на противагу фрейдистам вона практично довела, що в різних типах культури існують різні типи соціалізації, що культурні традиції визначають зміст дитинства, оскільки по-різному використовують універсальні біологічні передумови [11].

На відміну від соціогенетичних концепцій, де розвиток дитини розглядається як "зліпок", результат впливу зовнішнього середовища, автор історико-культурної концепції російський психолог Л. Виготський підкреслював, що вплив середовища, у свою чергу, переломлюється крізь психологічні якості, які вже виникли, а становлення людини включає два відносно автономні, але нерозривно пов’язані процеси: натуральний (процес фізичного дозрівання індивіда) і соціальний (визрівання індивіда як особистості). Соціалізацію Виготський уявляв як процес перетворення інтерпсихічного на інтрапсихічне, що можливо лише в ході спільної діяльності та спілкування. Дослідник розглядав її феномен у зв’язку з формуванням особистості в процесі взаємодії та взаємних впливів особистості й соціальних груп (колективів) як поступове розширення (з придбанням соціального досвіду) сфер спілкування і діяльності індивіда, як процес розвитку і саморегуляції, становлення самосвідомості й активної життєвої позиції. Стадії розвитку особистості вчений виділяв за критеріями ситуації розвитку, провідної діяльності та вікового новоутворення [12]. Виготського певною мірою ми можемо вважати прихильником соціалізаційної моделі міжособистісного спілкування, започатковану Ч.-Х.Кулі та Дж.Г.Мідом.

Ми переконалися в тому, що у світовій науковій думці характерне надзвичайне розмаїття теоретичних підходів до розгляду процесів соціалізації, особистості та її структури; соціалізація особистості виступає об’єктом філософських, соціологічних, психологічних і соціально-психологічних, соціально-педагогічних досліджень. У найбільш узагальненому вигляді в рамках біхевіоризму та необіхевіоризму (Е.Торндайк та інші) соціалізація розглядається як процес соціального навчання; у школі символічного інтеракціонізму (Дж.Г.Мід та інші) вона досліджується як результат соціальної взаємодії людей; представники гуманістичної психології (А.Маслоу та інші) розуміють її як розвиток особистості та самоактуалізацію "Я-концепції"; в теоріях соціальної комунікації (Ю.Хабермас та інші) особистість індивідуалізується через процеси соціалізації всередині історичного процесу. До цього можна додати, що в наукових розробках останніх років (К.Тільман, Р.Тернер та інші) процес соціалізації часто представляють як акт продуктивної переробки зовнішньої та внутрішньої реальності. Загалом у розмаїтті класичних теорій можна виділити два основних підходи: в рамках суб’єктно-об’єктного підходу (Е.Дюркгейм, Т.Парсонс, З.Фрейд, Г.Тард та інші) особистості відводиться роль об’єкта по відношенню до суспільства; в рамках суб’єктно-суб’єктного підходу (Н.Смелзер, Дж.Г.Мід, Ч.-Х.Кулі, Е.Фромм, Д.Дюї та інші) особистість розглядається як активний суб’єкт процесу соціалізації.

Ідеї, викладені у проаналізованих вище теоріях і концепціях, закладають підвалини досліджень сучасних процесів соціалізації особистості, зокрема соціалізації дітей.

Перспективи наших подальших досліджень пов’язані з вивченням особливостей соціалізації дітей транскордонних трудових мігрантів в умовах становлення українського демократичного суспільства.

Література та джерела

1. Бергер П. Социальное конструирование реальности / П.Бергер, Т.Лукман. – М.: Аспект Пресс, 1995. – 200 с.
2. Бурдьё П. Социология политики / Пьер Бурдьё. – Пер фр., сост., общ. ред. и предисл. Н.А.Шматко. – М.: Socio-Logos, 1993. – 367 с.
3. Волянська О.В. Соціальна психологія: Навчальний посібник / О.В.Волянська, А.М.Ніколаєвська. – Харків: ХНУ імені В.Н.Каразіна, 2007. – 160 с.
4. Гидденс Э. Социология / Энтони Гидденс. – Пер. с англ.; науч. ред. В.А.Ядов; общ. ред. Л.С.Гурьевой, Л.Н.Посилевича. – М.: Эдиториал УРСС, 1999. – 703 с.
5. Добренъков В.И. Фундаментальная социология / В.И.Добренъков, А.И.Кравченко. – В 15-и т. – Т. 8: Социализация и образование. – М.: ИНФРА-М, 2005. – 1040 с.
6. Дюркгейм Э. Социология. Ее предмет, метод, предназначение / Эмиль Дюркгейм / Пер. с фр., составление, послесловие и примечания А. Б. Гофмана. – М.: Канон, 1995. – 352 с.
7. История социологии в Западной Европе и США: Учебник для вузов / Отв. ред. акад. РАН Г.В.Осипов. – М.: Издательство НОРМА, 2001. – 576 с.
8. Корнев М.Н. Соціальна психологія: Підручник / М.Н.Корнев, А.Б.Коваленко. – К.: Київський університет ім. Тараса Шевченка, 1995. – 304 с.
9. Кули Ч.-Х. Первичные группы / Чарльз-Хортон Кули // Американская социологическая мысль: Тексты / Сост. Е.И.Кравченко; Под ред. В.И.Добренъкова. – М.: Изд-во МГУ, 1994. – 496 с. – С. 330-335.
10. Лавриченко Н.М. Педагогіка соціалізації: європейські абрисы / Наталія Миколаївна Лавриченко. – К.: ВіРА ІНСАЙТ, 2000. – 444 с.
11. Лукашевич М.П. Соціологія. Загальний курс: Підручник / М.П.Лукашевич, М.В.Туленков. – К.: Каравела, 2004. – 456 с.
12. Мид Дж.Г. Избранное: Сб. переводов / Джордж Герберт Мид / Сост. и перев. В.Г.Николаев; отв. ред. Д.В.Ефременко. – М.: РАН ИНИОН; Центр социал. научн.-информ. исследований; Отд. социологии и социал. психологии, 2009. – 290 с.
13. Парсонс Т. Система современных обществ / Толкотт Парсонс. – М.: Аспект Пресс, 1997. – 270 с.
14. Пиаже Ж. Природа интеллекта / Жан Пиаже // Хрестоматия по общей психологии. – М.: Издательство Московского университета, 1981. – С.48-58
15. Смелзер Н. Социология / Нейл Смелзер. – Науч. ред. издания на рус. яз. В.А.Ядов. – Пер. с англ. – М.: Феникс, 1994. – 687 с.
16. Скиннер Б.Ф. Технология поведения / Беррес Фредерик Скиннер // Американская социологическая мысль: Тексты / Сост. Е.И.Кравченко; Под ред. В.И.Добренъкова. – М.: Изд-во МГУ, 1994. – С.29-42
17. Тексты по истории социологии XIX-XX вв.: Хрестоматия / Сост. и отв. ред. В.И.Добренъков, Л.П.Беленкова. – М.: Наука, 1994. – 383 с.
18. Эриксон Э.Х. Детство и общество / Эрик Хомбургер Эриксон. – СПб.: ЛЕНАТО АСТ, 1996. – 589 с.

В статье исследуется феномен социализации в научных концепциях развития личности. Проводится анализ философских, социологических, социально-психологических, социально-педагогических научных концепций на предмет изучения социализации как феномена. В данной статье было выделено два основных подхода к исследованию социализации: в рамках субъект-объектного подхода - личности отводится роль объекта по отношению к обществу; в рамках субъект-субъектного подхода - личность рассматривается как активный субъект процесса социализации.

Ключевые слова: социализация, интернализация, индивидуальность, адаптация, социальная роль, идентичность.

The phenomenon of socialization in scientific concepts of personality development has been analysed in the given article. The analysis of philosophical, sociological, socio-psychological, socio-pedagogical scientific concepts on the subject of learning socialization as a phenomenon has been conducted. Two basic approaches in the investigation of socialization have been singled out in this article: subject-objective approach – when the person takes the role of object in the relation to society; subjective-subjective approach – when a person is regarded as an active subject of process of socialization.

Keywords: socialization, internalization, personality, adaptation, social role, identity.